— EUGEN CIZEK EPOCA LUI TRATAN
f C IVI L12AŢII
EUGEN CIZEK
EPOCA LUI TRAIAN
Împrejurări istorice şi probleme ideologice

EDITURA ŞTIINŢIFICĂ ŞI ENCICLOPEDICĂ
Bucureşti, 1980
Abrevieri 7
I. Scurtă introducere 11
II. Saeculum Trai ani 15
III. Izvoarele 21
a) Izvoarele în general 21
b) Izvoarele literare 23
c) Izvoarele neliterare 49
d) Izvoare relative la războaiele lui Traian 52
e) Concluzii 57
IV. Imperiul roman în 92 e. n 59
a) Contextul istoric general 59
b) Domnia lui Domiţian 75
c) Domnia lui Nerva 90
Y. Elaborarea ideologiei 111
a) Cultură şi religie 111
b) Cercurile cultural-politice 124
c) Ideologia din preajma lui Traian 151
d) Ideologia coeziunii şi unităţii Imperiului 167
YI. Orientările fundamentale ale politicii lui Traian 177
a) Primii paşi 177
b) Sistemul politic al lui Traian şi subsistemul ideologic 190
c) Practica socială şi politica internă 216
VII. Cucerirea Daciei 255
a) Primele campanii ale lui Traian 255
b) Primul război dacic 258
c) Al doilea război dacic 285
d) Dacia romană 303
VIII. Politica internă după războaiele dacice. Cotitura

327
a) Politica internă şi ideologia după cucerirea Daciei 327
b) Construcţiile lui Traian 335
c) Cotitura politică din 112 349
IX. Războiul împotriva părţilor 365
a) Pregătirea şi cauzele războiului 365
b) Operaţiile militare. Parthia Capta 386
c) Operaţiile militare. Rex Parthis Datus 410
X. Sfârşitul lui Traian 425
a) Sfârşitul 425
b) Succesiunea 427
XI. Cnitară, filosofie, estetică şi tendinţe stilistice 435
a) Cultură, ştiinţă şi filosofie 435
b) Literatura şi artele 439
c) Stilurile epocii 450
Concluzii generale 463
Bibliografie 467
Rezumat francez 479
Abrevieri
Autorii antici au fost citaţi asticl:
AEL. ARI ST. = Aelius Aristides; *Laus Rom.* = *Laus Romae* (Elogiul Romei)
AM. MARC. = Ammianus Marcellinus; *Res Gest.* = *Res Gestare* (Fapte; Istoria Romei)
Anth. = *Anthologia Palatina*
APPIAN, *Bell. Ciu.* = *Bellum Ciuile* (Războiul Civil)
AUR. VICT. = Aurelius Victor; *Caes.* = *Caesares* (Cezarii)
CASSIOD. = Cassiodorus; *Chronic.* = *Chronica Chron. Pasch.* = *Chronicon Paschale*
CIC. = Cicero; *Att.* = *Ad. Atticum* (Scrisori către Atticus)
DIO = Cassius Dio; *Hist. Rom.* = *Historia Romană* (Istoria Romană)
DIO CHRYS. = Dio Chrysostomul sau Dio din Prusa; *Orat.* = *Orationes* (Discursuri)
EPICT. = Epictet; *Diss.* = *Dissertationes* (Dizertaţii

sau Diatribe); *Ench*. = *Encheieridion* (Manualul)

EUSEB. = Eusebius; *Hist*. *Acel*. = *Historia Ecclesiae* (Istoria Bisericii sau cărţi despre Istoria bisericească)

EUTROP. = Eutropiu; *Breu*. = *Breuiarium historiae Romanae ab urbe condita* (Compendiu de istorie romană de la întemeierea Romei)

Exe. *Val*. = *Excerpta Valesiana*

FLOR. = Florus; *Epitom*. = *Epitome Rerum Romanarum* (Scurtă istorie a Romei)

FRONT. = Frontinus; *Strat*. = Stratagemata; *De aq*. = *De a*quae *duet a urbis Romae* (Despre conducerea apei în oraşul Roma; Despre apeducte) GEL. = Aulus Gellius; *Noct*. *Attic*. = *Noctes Atticae* (Nopţi Attice) HIERON. = Hieronymus; *Chronic*. = *Chronicon*

HIST. AUG. = *Historia Augusta* (Istoria Augustă); *Hadr*. = *Hadrianus*; *Anton*. = *Antoninus Pius*; *Marc*. = *Marcus Aurelius*; *Seu*. *Alex*. = *Seuerus Alexander*; *Aur*. = *Aurelianus*; *Tac*. = *Tacitus*; *Prob*. = *Pro bus; Numer*. = *Numerianus*

IOSEPH. = *Iosephus Flauius*; *Bel*. *lud*. = *Bellum ludaicum* (Războiul cu iudeii)

IORD. = Iordanes; *Rom*. = *Romană* (Faptele romanilor); *Get*. = *Getica* IUL. = Iulian; *Caes*. = *Caesares*

IUST. = Iustin; *Hist*. = *Historiae Philippicae* (Istorii Filipice)

IUV. = Juvenal; *Sat*.

— *Satirae* (Satire)

LAGT. = Lactanţiu; *De mort*. *persec*. = *De mortibus persecutorum* (Despre morţile persecutorilor)

LUG. = Lucan; *Phars*. = *Pharsalia*

LYD. = Lydus; *De magistr*. = *De Magistratibus Reipublicae Romanae* (Despre magistraturile statului roman).

MACR. = Macrobius; *Saturn*. = *Saturnalia* (Saturnalii)

MAL. = Malalas; *Chron*. = *Chronographia*

MART. = Marţial; *Epigr*. = *Epigrammata* (Epigrame)

OROS. = Orosius; *Adu*. Pag. = *Aduersum Paganos*

(împotriva păgânilor) PETRON. = Petroniu; *Sat.* = *SaXyricon*

PHILOSTR. = Philostrat; *Sophist.* = *Vitae Sophistorum* (Vieţile sofiştilor);

Vita Apoi. = *Vita Apollonii* (Viaţa lui Apollonius din Tyana)

PLIN. = Pliniu cel Bătrân; *Nat. Hist.* = *Naturalis Historia* (Istoria Naturală) PLIN. = Pliniu cel Tânăr; *Ep.* = *Epistulae* (Scrisori); *Pan.* = *Traiani Panegyricus* (Panegiricul lui Traian)

PLUT. = Plutarh; *Galb.* = Galba; *De puer. educ.* = *De puerorum educatione* (Despre educaţia copiilor)

PROCOP. = Procopius; *De aedif.* = *De aedificiis* (Despre edificii)

PS. AUR. VIGT. = **Pseudo**Aurelius Victor; *Epit.* = *Epitome de Caesaribus* (Compendiu despre cezari)

PTOL. = Ptolemeu; *Geogr.* = *Geographia*

Schol. Iuu. = *Scholia în Iuuenalem* (Şcolii la Juvenal)

SEX. RUF. = Sextus Rufius Festus; *Breu.* = *Breuiarium Sexti Rufi* (Compendiul lui Sextus Rufius Festus)

STRAB. = Strabo; *Geogr.* = *Geographia* STAT. = Statius; *Silu.* = *Siluae*

SUET. = Suetoniu; *Vesp.* = *Vespasianus*; *Dom.* = *Domitianus*; *De gram.*

= *De grammalicis et rhetoribus* (Despre gramatici şi retori)

TAC. = Tacit; *Agr.* = *Agricola*; *Germ.* = *Germania*; *Dial.* = *Dialogus de orataribus* (Dialogul despre oratori); *Hist.* = *Historiae* (Istorii); *Ann.* = *Annales* (Anale)

TER. = Teren-u; *Eun.* = *Eunuchus* (Eunucul)

TERTUL. = Tertullian; *Apoi.*

— *Apologeticum* THEMIST. = Themistius; *Orat.* = *Orationes* (Discursuri)

Vita Iuu. = *Vita Iuuenalis* (Viaţa lui Juvenal)

De asemenea am prescurtat:

Codex Theodos. = *Codex Theodosianus* (Codul lui Theodosian)

Dig.

— *Digestare* în ce priveşte inscripţiile am ales abrevierile tradiţionale:

CIL = Corpus Inscriptionum Latinarum (Corpul inscripţiilor latine)

CIG = Corpus Inscriptionum Graecarum (Corpul inscripţiilor greceşti)

CIA = Corpus Inscriptionum Alticarum (Corpul inscripţiilor din Attica)

IDE = Inscripţiile Daciei Romane

IG = Inscriptiones Graecae (Inscripţii greceşti)

IGRR = Inscriptiones Graecae ad Res Romanas Pertinentes (Inscripţii greceşti relative la fapte romane)

ILS = Inscriptiones Latinae Selectae (Inscripţii latine alese, de H. DESSAU, editate în 1892 - 1916)

MAMA = Monumenta Asiae Minoris Antiqua (Monumente antice din Asia Mică)

OGIS = Orientis Graeci Inscriptiones Selectae (Inscripţii alese din orientul grecesc)

SIG = Sylloge Inscriptionum Graecarum (Culegere de inscripţii greceşti, de W. DITTENBERGER, ed. a 3-a, 1913 – 1921).

I. Scurtă introducere

În paginile. care urmează vom expune rezultatele investigaţiilor noastre asupra epocii lui Traian, investigaţii întreprinse în ultimii ani. Dar, în acest fel, dezvoltăm şi modificăm cercetări mai vechi, concretizate în articole şi monografii, asupra lui Tacit, Suetoniu, Juvenal, Epictet, Florus şi chiar asupra epocii lui Nero. Materialul monografiei de faţă a slujit în parte alcătuirii unor cursuri speciale prezentate studenţilor de la filologia clasică în primăvara anului 1975, în toamna anului 1977 şi în 1978 – 1979.

*Fenomenul Traian este, fără umbră de îndoială, deosebit de interesant pentru noi, românii. Ajunşi de mai multă vreme să se confrunte cu statul dac, romanii n-au putut să-l învingă şi s*ă-l *cucerească decât în timpul domniei lui Traian. Evenimentul îşi are mai multe*

explicaţii, dintre care unele trebuie căutate în interiorul societăţii şi civilizaţiei romane. Este în orice caz semnificativ faptul că romanii n-au izbutit să distrugă statul dac decât în momentul istoric care coincide cu apogeul civilizaţiei lor, cu maxima vigoare a imperiului creat de ei. Tocmai exigenţele modelului de societate adoptat de ei, i-au determinat pe romani să ocupe Dacia. Dar ei n-au distrus pe daci, elogiaţi de Herodot şi de alţii pentru vitejia şi spiritul lor de justiţie. În Dacia romană s-a realizat o înfloritoare sinteză între cuceritori şi învinşi, o civilizaţie strălucită, deşi, desigur, aceasta n-a putut evita contradicţiile inerente orânduirii sclavagiste. Romanizarea Daciei s-a înfăptuit în cadrul continuităţii celor ce populau meleagurile noastre, a alcătuit o etapă superioară a acestei continuităţi, pe care abandonarea *administrativă a Daciei Felix de către autorităţile romane nu o va întrerupe în niciun fel.*

O monografie de ansamblu asupra lui Traian nu s-a mai scris de cincizeci de ani. Roberto Paribeni a încercat atunci o sinteză remarcabilă în multe privinţe. Optimus Princeps *se remarcă prin minuţia investigaţiei, prin erudiţia expunerii: excelent ni se pare de pildă capitolul consacrat izvoarelor. Însă Paribeni a sintetizat cercetări depăşite. Se adaugă la aceasta faptul că marele savant italian* trece *uneori pe lângă concluzii pe care chiar investigaţiile epocii le impuneau, îndeosebi în sectorul ideologiilor politice şi estetice, înaintea lui Paribeni, mai mulţi cercetători au redactat monografii asupra lui Traian. Semnalăm mai ales pe cea a lui l. De Laberge, scrisă de altfel mai sprinten decât monografia ilustrului Paribeni. Totuşi cartea lui de Laberge corespunde unui nivel de investigaţie sensibil inferior celui atins de Paribeni şi deci categoric depăşit. De asemenea, De La Berge apare înfeudat concepţiilor] de mult învechite asupra părăsirii complete a Daciei de către populaţia ei romanizată în vremea lui Aurelian. Trebuie menţionat ca valoros articolul consacrat lui Traian de către Hanslik în* Realencyclopâdie.

Fireşte s-au scris numeroase articole, studii şi

capitole în lucrări de sinteză mai amplă asupra lui Traian, epocii şi oamenilor din acea vreme. Practic este foarte greu, dacă nu chiar imposibil de epuizat o bibliografie atât de vastă. De altfel, nici nu ne-am propus un asemenea obiectiv. Am citat şi utilizat îndeosebi investigaţii sintetice care au un caracter istoric, şi în mult mai mică măsură lucrări cu un caracter arheologic, mai limitate în mod obligatoriu.

*Faţă de starea actuală a cercetărilor, am încercat în primul rând să definim liniile directoare a ceea ce considerăm că reprezintă o adevărată epocă istorică, fără a neglija desigur împrejurările, momentele imediat anterioare şi cele subsecvente. Am încercat, aşadar, să desluşim mecanismul societăţii romane din vremea lui Traian şi sensul politicii întreprinse de împărat şi de alte elemente dirigui*toare *din preajma lui. În mare măsură, noi ni se par şi concluziile noastre privind dialectica intern-extern, în politica lui Traian, şi cotitura schiţată în 112 e.n. Am încercat să decantăm un program de ansamblu al politicii lui Traian. Considerăm printre altele că ocuparea Daciei corespundea unui asemenea plan, care viza în ultimă instanţă cucerirea totală sau măcar parţială, în orice caz anihilarea statului part.*

Cum demonstrează şi titlul monografiei noastre, am acordat o atenţie mărită problemelor ideologice, politologici din vremea lui Traian, ca şi esteticii. Credem că am adus unele puncte de vedere noi în privinţa funcţionării cercurilor cultural-politice, grupurilor de presiune, de influenţă şi acţiune. În timpul Imperiului roman, rolul anturajelor imperiale şi al grupurilor ideologice ca factori de decizie a crescut considerabil faţă de era Republicii. Incontestabil, sir Ronald Syme şi alţii – mai ales prosopografi – au descifrat componenţa anturajului cuceritorului Daciei. Se impunea însă sintetizarea observaţiilor anterioare şi continuarea lor. Procesul de elaborare a ideologiei epocii, ca şi funcţia împlinită de unele concepte fundamentale ne-au preocupat stăruitor. Am încercat totodată să stabilim dialectic

opoziţia între domniile lui Traian şi Hadrian, opoziţie caracterizată prin unitate între continuitate şi discontinuitate. Credem că Traian a pregătit în multe privinţe politica lui Hadrian, deşi aceasta este departe de a nu constitui decât o variantă a programului şi realizărilor învingătorului dacilor. Am ajuns de altfel la concluzia că paternalismul lui Traian a fost mult mai puţin moderat, senatorial, „liberal", decât cred unii savanţi. Pe toate planurile, domnia lui Traian a condus – şi în mare parte deliberat – la potenţarea absolutismului, care însă nu\ excludea deloc un autentic umanism şi o supleţe tactică remarcabilă. Abil manipulată, ideologia civilităţii lui Traian n-a împiedicat asumarea statutului de kosmokrator de către acest împărat. Am încercat de asemenea să aducem opinii şi constatări originale în diferite aspecte de detaliu, îndeosebi, repetăm, în sectoarele ideologice. Astfel, ne-am străduit să elucidăm structura noului clasicism sau mai degrabă a celui de al doilea clasicism, dominant în literatură, arhitectură şi artele plastice în timpul domniei lui Troian. Am urmărit pe de altă parte confruntarea clasicizanţilor cu exponenţii noului stil şi ascensiunea unui curent care va avea un viitor surprinzător: aticismul arhaizant. Am constatat de asemenea că epoca lui Traian reprezintă o culme şi în cultură, în pofida opiniei contrarii pe care au formulat-o mai mulţi cercetători.

Credem astfel că putem oferi cititorilor o sinteză care să le uşureze – cel puţin în parte – înţelegerea epocii lui Traian.

IL Saeculum Traiani

Într-adevăr, domnia lui Traian echivalează în linii mari cu o epocă, de fapt cu o secvenţă autonomă din istoria Imperiului roman. Fireşte, această epocă a lui Traian se integrează la rândul său **într-**o unitate istorică mai largă, mai limpede decantată, mai bine marcată, aşa-numita eră a Antoninilor (96 – 192 e.n.), pe care ilustrul istoric francez care a fost Léon Homo a calificat-o drept

veacul de aur al Imperiului roman[1]. De fapt, veacul Antoninilor constituie un adevărat sistem politico-istoric, în interiorul căruia epoca lui Traian funcţionează ca un subsistem. Fireşte însă că în interiorul epocii lui Traian se pot desluşi sisteme constituite la nivelul secvenţei istorice respective. Această epocă a lui Traian s-ar întinde între 96 şi 117 e.n., incluzând atât domnia lui Nerva (96 – 98 e.n.), cât şi cea a lui Traian (98 – 117 e.n.). Căci scurta domnie a lui Nerva n-a făcut decât să pregătească pe cea a lui Traian, aşa cum subliniază în repetate rânduri Pliniu cel Tânăr în *Panegiricul lui Traian* şi cum confirmă alte surse istorice. Legată deci prin mii de fire de domnia care i-a urmat, domnia lui Nerva poate fi deci integrată epocii lui Traian. Este caracteristic faptul că sursele nu opun niciodată între ele domniile lui Traian şi Nerva. Dimpotrivă, domnia lui Traian se opune doar celei a lui Domiţian (81 – 96 e.n.). Pe de altă parte, când utilizăm termenul de epocă pentru a desemna subsistemul istoric în cauză, ne gândim nu numai la delimitarea convenţională a unui moment istoric oarecare, ci şi la o conotaţie specifică a termenilor de „epocă" şi „epocal", anume la importanţa politico-socială şi culturală a secvenţei dominate de personalitatea lui Traian, la însemnătatea *epocală* a acestei secţiuni din evoluţia Imperiului. Cum am mai arătat, epoca lui Traian alcătuieşte vârful, apogeul dezvoltării civilizaţiei romane. Unii cercetători moderni au atras de multe ori atenţia asupra statutului de apogeu care revine epocii lui Traian.[2] S-a precizat chiar că anticii înşişi deveniseră conştienţi că

1 Léon HOMO, Le siècle d'or de l'Empire Romain. Les Antonins (96—192 ap. J.C.), ediţie revizuită de Charles PIÉTRI, Paris, 1969.

2 De exemplu Robert PARIBENI, Optimus Princeps. Saggio sulta storia e sui tempi dell'imperatore Traiano, Messina, 1927, voi. 2, p. 320: „la memorabile gesta dell'antica Roma, parte esscnziale e fondamentale della storia del mondo, vide con Traiano raggiunto il piu alto vertice del suo decorso". Este semnificativ faptul că nimeni n-a definit mai clar acest statut de apogeu decît autorul celei mai importante monografii asupra domniei lui Traian. Dar vom vedea că acest apogeu s-a realizat şi în domenii unde Paribeni nici măcar nu l-a bănuit.

societatea lor atinsese culmea maturizării sale, în primul deceniu din secolul al doilea al erei noastre[34].

În realitate anticii ilustrau această importanţă epocală a subsistemului istoric dominat de Traian, când îl considerau un veritabil secol, distinct, din evoluţia Romei, un *saeculum*. Romanii îl doreau ca atare încă de la începutul domniei lui Traian. Pliniu cel Tânăr l-a considerat *saeculum* chiar în scrisoarea prin care Ta felicitat pe Traian pentru proclamarea sa ca împărat unic, la sfârşitul lui ianuarie 98 e.n. În această epistulă Pliniu îi ura lui Traian: „să-ţi meargă bine toate, adică să fie demne de secolul tău”, *prospera omnia, id est digna saeculo tuo*.

Într-adevăr, romanii nu desemnau prin *saeculum* doar o perioadă de o sută de ani. Termenul putea primi mai multe accepţiuni, echivalând cu o secvenţă istorică ce depăşea o sută de ani, căci însuma o sută zece ani, limită a vieţii umane, ori marcând un moment istoric de importanţă cardinală, o *actas*, eră nouă, de-o.

sebit de importantă sau viaţa unei generaţii, unor oameni care au trăit împreună o perioadă de timp. Pornind de la aceste ultime două sensuri, chiar cercetătorii moderni se referă la „un secol al lui Pericle” la un „secol al Scipionilor”, secvenţe istorice mai mici de un veac, sau la „secolul lui August”, care a reprezentat cam cincizeci de ani5.

Pe urmele anticilor, putem aşadar vorbi nu numai de o epocă, ci chiar de un secol al lui Traian, de un *saeculum Traiani*. Cu bunăvoinţă, un asemenea secol ar putea echivala cu cel al Antoninilor, dar el poate ilustra – şi noi cu acest sens îl folosim – doar epoca lui Traian (96 – 117 e.n.). Acest ultim înţeles îl confereau cu exclusivitate şi anticii sintagmei de *saeculum* al lui Traian. Cum a relevat sir Ronald Syme, romanii întrebuinţau în acest caz conotaţiile limbajului vârstei de aur a omenirii, limbaj care servise şi exaltării debuturilor altor domnii, ca de pildă cea

3 Ronald SYME, Tacito, traducere italiană, Brescia, 1967 — 1971, p. 329.

4 PLIN,. Ep., 10, 1, 2.

a lui Nero. Mai mulţi cezari organizaseră de altfel jocuri seculare, în cursul veacului anterior: August, Claudiu, Domiţiane. Acelaşi limbaj al vârstei de aur impregna de altminteri şi felicitarea lui Pliniu, la care ne-am referit mai sus.

Însă, trebuie aici să adăugăm câteva observaţii. În primul rând, celebrarea secolului lui Traian se săvârşeşte altfel decât elogiul unor domnii anterioare. Nu se simte deloc osteneala deosebită de a convinge pe cineva că se află în cauză o eră de fericire deplină. Autorii se referă la un asemenea secol ca la un dat firesc, ca la un concept acceptat de toţi, înrădăcinat adânc în

5 Cum îl numeşte Robert ETIENNE, *Le siècle d'Auguste*, Paris, 1970, pp. 9 – 10. Istoricul francez circumscrie sensurile romane ale termenului de *saeculum*: „le mot est employé d'une façon un peu vague au sens d'époque, de même que le mot *actas*, don't il est alors synonyme: dans să deuxième signification, le „*saeculum*" désigne aussi les hommes qui ont vécu ensemble pendant une même période et en général on peut le traduire par *génération*... Şi l'on pense à une nouvelle signification – période de cent ans ou putôt de cent dix ans, limite de la vie humaine – *saeculum* évoque toute une pensée astrologique, toute une série de spéculations sur la succession et le retour des âges qui voyaient en l'avènement d'Auguste le début d'une ere nouvelle..." Pentru secolul Scipionilor, vezi Pierre GRIMAL, *Le siècle des Scipions*, Paris, ed. a 2-a, 1975.

6 R. SYME, op. cit., p. 289.

2 – Epoca lut Traian conştiinţă. În acest sens, Pliniu face aluzie la „începuturile unei domnii foarte fericite" *iniţia felicissimi principatus*[56], cea a lui Traian, de fapt la „un secol foarte fericit", *felicissimum* sau *beatissimum saeculum*, care s-ar opune polar domniei lui Domiţian,

5 PLIN. Ep., 10, 2, 2.

6 TAC., Agr., 3, 1; Dom., 23, 4. Suetoniu scrie mult mai tîrziu, dar ni se pare manifestă referinţa la începuturile Antoninilor.

tristissimum saeculum. De aceea, Pliniu însuşi se consideră în chip firesc „în siguranţă şi fericit”, *securus et felix*e. Totodată şi Tacit, la începutul domniei lui Traian, celebrează instaurarea unui *beatissimum saeculum*, iar Suetoniu se va referi la o „stare mai fericită şi mai prosperă a statului”, *beatiorem laetioremque… rei publicae statum*. Acelaşi Pliniu arată lui Traian ce se potriveşte cu „liniştea secolului tău”, *tranquillitati saeculi tui*[7]. În sfârşit, în *Panegiric* şi în corespondenţa sa cu împăratul, Pliniu ia permanent în considerare, ca elemente organice vremii, atributele secolului lui Traian, *bona* saeculiu, importanţa epocală a domniei[8]. Oricum însemnătatea epocală a domniei lui Traian, consensul în jurul acestei semnificaţii, specificitatea momentului istoric, sunt recunoscute de la începutul domniei marelui împărat.

Pe de altă parte, termenul de *saeculum* şi, desigur, epitetul de *felicissimum* slujesc şi în alte compartimente ale domniei pentru a defini epoca lui Traian. Ceea ce nu **s-**a întâmplat cu exaltarea domniilor precedente. Pliniu a continuat să se refere la un asemenea *saeculum*, la frumuseţea şi la strălucirea lui[9][10]. împăratul însuşi, **într-**o scrisoare trimisă aceluiaşi pliniu, în ultimii ani de domnie va înfiera orice obicei politic care „nu este vrednic de secolul nostru” *nec noştri saeculi est.*[11] Edificator ni se pare faptul că Traian se gândeşte la condamnările în temeiul unor denunţuri anonime.

Generozitatea, umanismul şi echitatea caracterizează deci în mod constant *saeculum Traiani*.

Romanii simţeau totodată nevoia de a diferenţia şi elogia *saeculum Traiani* deoarece îl considerau ca o

---

7 PLIN., Ep., 10, 3a, 2.

8 PLIN., Pan., 40, 5 (referitor la regimul datoriilor sub Traian exclamă: uetuisti exigi quod deberi non tuo saeculo eoeperai); 46, 4; 9; 93, 2.

9 PLIN., Ep., 10, 23, 2 arăta că baia publică de la Prusa trebuie să fie adecvată la dignitas ciuitatis et saeculi tui nitor; în altă parte evocă pulchritudinem a secolului (ibid., 37, 3).

10 PLIN., Ep., 10, 97, 2.

11 PLIN., Pan., 36, 4.

renaştere a valorilor latine morale, politice şi militare, ca o reînvigorare, ca un al doilea suflu al imperiului lor. Ideea apare la contemporani, însă şi la scriitori posteriori.[12]

În cele ce urmează, noi vom prefera sintagma de *epocă a lui Traian*, dar nu vom ignora nici formula *saeculum Traiani*, care nu numai că o traduce în latineşte destul de exact, dar beneficiază şi de girul mărturiilor antice. Deşi nu preluăm integral elogierea romană necondiţionată a acestei epoci – practicată de sursele antice menţionate, care totuşi, reamintim, considerau celebrarea ei ca firească, ca organică – vom utiliza şi noi *epoca lui Traian*, *saeculum Traiani*, în cele două accepţii consacrate: secvenţă istorică delimitată (subsistem în sistemul Antoninilor) şi apogeu al politicii, civilizaţiei şi culturii latine.

III.

Izvoarele

a) IZVOARELE ÎN GENERAL

Problema izvoarelor constituie, fără îndoială, una dintre cele mai spinoase pe care le pune epoca lui Traian. Într-adevăr, puţine secvenţe din istoria Romei sunt atât de sumar tratate de sursele literare, care reprezintă şi în prezent – orice **s**-ar spune – principalele izvoare privitoare la antichitate. Această penurie afectează îndeosebi istoriografia, sectorul cel mai important pentru cercetătorul antichităţii. Sunt destul de puţine mărturiile istoriografice ale epocii lui Traian şi lipsesc aproape cu desăvârşire informaţiile oferite de istoricii contemporani momentului respectiv. Nu ne oferă naraţii directe despre epocă, alcătuite de pana sa fulgurantă, marele Tacit, deşi promisese în *Istorii* că îşi va consacra bătrâneţea]

12 FLOR., Epitorn., praef., 8, care utilizează de asemenea formula saeculum nostrum pentru domniile lui Traian şi Hadrian. Pe bună dreptate, R. SYME, op. cit., p. 29 consideră că şi alţi autori romani (Tacit şi Iuvenal) subînţeleg cel puţin renaşterea militară adusă de saeculum Traiani, cînd condamnă longa et saeua pax, inerţia infructuoasă a cezarilor care l-au precedat pe Traian.

înfăţişării secolului lui Traian[13]. Nu dispunem nici măcar de informaţii directe furnizate de Suetoniu, iar Florus nu se referă decât în prefaţa operei sale la epoca lui Traian. De asemenea, *Istoria Augustă* nu începe decât cu domnia lui Hadrian, iar secţiunea rezervată lui Traian de către Cassius Dio ni **s-**a păstrat numai sub formă de rezumat tardiv. În sfârşit, cum observa şi Roberto Paribeni, **s-**au pierdut multe opere istorice referitoare la Traian, contemporane sau posterioare, ca biografiile lui Marius Maximus sau paginile rezervate epocii de către Ammianus Marcellinus[14]. Testimoniile contemporane, relative la Traian şi păstrate până în vremurile noastre, ca cele furnizate de către Pliniu cel Tânăr sau Dio din Prusa, privesc mai mult începuturile domniei lui Traian, viaţa cotidiană a epocii, cadrul general al practicii social-istorice ori ideologice şi mai puţin evenimentele politice sau militare majore. Această penurie de izvoare literare ar putea în parte explica de ce **s-**au scris atât de puţine sinteze dedicate epocii, cu toată profuziunea studiilor de detaliu şi a capitolelor din lucrările mai ample. Dar penuria nu trebuie exagerată.

În primul rând istoricii şi alţi autori târzii, dar care şi-au extras informaţiile din surse mai apropiate de epocă, relatează destul de numeroase fapte privitoare la *saeculum Traiani*. Cum am mai arătat în realitate, izvoarele literare contemporane figurează şi ele diferite aspecte şi momente **–** îndeosebi cele iniţiale **–** ale epocii lui Traian. În al treilea rând, totuşi se pot desluşi reflexe

13 TAC., Hist., 1, 1, 6: quod si uita suppeditet, principatuln diui Neruae et imperium Traiani, uberiorem securioremque materiam, senectuţi seposui...

14 R. PARIBENI, op. cit., voi. 1, p. IV; Bernard W. HENDERSON, Five Roman Emperors Vespasian, Titus, Domitian, Nerva, Traian, A. I). 69—117, Cambridge, 1927, p. 178; Rudolf HANSLIK, articolul Ulpius Traianus în Realencyclopâdie der Classischen Altertumsivissenschaften, supliment la voi. 10, 1965, col. 1035; I. I. RUSSU, Getica lui Statilius Crito, în Studii Clasice, 14, 1972, pp. 111 — 128, îndeosebi pp. 111 — 112; Izvoare privind Istoria României, voi. 1, Bucureşti, 1964, pp. 508 — 509.

diverse, atitudini, chiar informaţii indirecte, la istoricii contemporani vremii lui Traian. În sfârşit, relativa sărăcie a izvoarelor literare este larg compensată de abundenţa documentelor de altă natură.

Ne referim la monumente, inscripţii, monede şi la alte materiale scoase la lumină de săpăturile arheologice. Asemenea surse sunt indispensabile reconstituirii oricărui moment din istoria Romei antice, dar ele devin deosebit de însemnate pentru orice cercetător al epocii lui Traian. Atât datorită abundenţei lor şi relativei fragilităţi a surselor literare, cât şi din pricina caracterului foarte semnificativ al informaţiilor pe care le oferă îndeobşte izvoarele neliterare despre *saeculum Traiani*.

1. Surse contemporane epocii. Roberto Paribeni împărţea în patru mari clase izvoarele literare despre epoca lui Traian: a) sursele contemporane care se ocupă în mod expres de epoca; b) izvoare contemporane ce fac numai ocazional aluzie la evenimentele istorice ale timpului; c) scriitori posteriori secolului lui Traian; d) autori ulteriori care tratează incidental însă cu anumite detalii semnificative evenimentele domniei cuceritorului Daciei[15].

Vom utiliza o asemenea clasificare numai cu unele corective, care ni se par indispensabile. Se impune în primul rând, şi pentru toate izvoarele, disjuncţia între autorii de opere ce ni **s-**au conservat şi cei din care nu ne**-**au rămas decât rare fragmente sau chiar doar numele. Desigur, se pot enunţa puţine afirmaţii despre autorii care fac parte din a doua categorie, însă tot ce se ştie despre atitudinea lor şi despre conţinutul lucrărilor întocmite de ei slujeşte elucidării mai multor aspecte ale epocii în cauză. Totodată, în a doua clasă, noi considerăm că ponderea principală nu o deţin autorii contemporani, care se referă accidental la epocă, ci cei ce o abordează indirect, aşa cum am arătat pe scurt mai sus. Pe de altă parte, la toate clasele de izvoare trebuie operate distincţii de gen, trebuie ţinut seama de caracterul operelor în

15 R. PARIBENI, op. cit., voi. 1, p. 5.

cauză, istoriografie, oratoric, filosofic etc. Concomitent, aşa cum reliefa de fapt şi Paribeni, nu trebuie emisă vocaţia moralizatoare şi estetică a operelor istorice antice, străine de acribia ştiinţifică a istoriografilor moderni, deşi scriitorii antici nu se mulţumeau nici ei să consulte un singur izvor şi se documentau îndeobşte destul de amplu[16]. Totuşi Roberto Paribeni n-a remarcat că tocmai propensiunea moralizatoare-estetică slujeşte la înţelegerea mai lesnicioasă a ideologiei adoptate de istoricii antici ai vremii lui

ţ
, 9V V!
kb & Md. tI vo
V – Bajesaep-... – <\ x\\M. ei) ZBqas se.
t-uO”, 14 l «d.
1-V – *V 1*.:?.; nss Í M >) –!
U.inDEüILIIÍ iP /acuo; ea!
I”.
miissn OJOD jnî-e
Ijy lunujb3*¿42 Mn
IP? nDy-SV el v’ UBUIW
3 t (°/Pu/ibjng%
= PD₃PLJE1, r; sn5 nBJBS3 t 3
saqaëjail.
5 «N./?
«UTVa5 a
EJE₃EJgl
¡IOSTSU e

Traian, a opţiunilor politice revelatoare pentru epocă şi pentru reflexele trimise de ea, ca şi a concepţiilor stilistico-literare la care sursele pe de o parte aderau şi pe de alta le defineau. De asemenea, ni se pare necesar să adăugăm că îndeobşte izvoarele sunt favorabile lui Traian, dar că unele nuanţe diferenţiază câteodată atitudinea lor, prescrisă de acceptarea concilierii generale de către

16 R. PARIBENI, op. cit., voi. 1, pp. 42 — 44. Savantul italian critica judicios teoria izvorului unic al istoricilor antici, teorie vehiculată de Nissen şi parţial de Philippe Fabia.

grupurile politice aristocratice şi intelectuale din *saeculum Traiani*.

Printre autorii contemporani, trebuie în primul rând să-l menţionăm pe Traian însuşi. Pentru moment, lăsăm de o parte inscripţiile care conţin documente emanând direct de la Traian, pentru a ne referi la mărturiile consemnate de literatură. Într-adevăr, corespondenţa dintre Traian şi Pliniu, din perioada când scriitorul guverna Bithynia (111 – 113 e.n.), comportă şi o serie de epistule – cincizeci şi una –, cuprinzând răspunsuri date de împărat la problemele puse de înaltul său funcţionar şi prieten. Aceste scrisori aruncă o lumină interesantă asupra politicii provinciale a lui Traian şi pregătirii discrete a marii campanii partice. Din epistulele lui Traian emerge interesul cezarului pentru o administraţie scrupuloasă a provinciilor, dar şi pentru o anumită toleranţă faţă de supuşi. Lipsesc în schimb vestigiile marilor proiecte politice şi ale unei ideologii clar articulate, de unde în parte s-a extras concluzia eronată că guvernarea lui Traian ar fi fost eminamente pragmatică. În sfârşit se pare că Traian ar fi alcătuit şi nişte *Comentarii*, dintre care o parte se numea *Dacica* sau *De bello Dacico* şi reprezenta un jurnal de operaţii militare consacrat războaielor dacice, jurnal din păcate pierdut[17]. Această operă cuprindea cel puţin două cărţi.

Poetul Marţial, în trecut harnic adulator al lui Domiţian, consacră ultimele cărţi de epigrame – trei la număr – epocii lui Traian, prezentării şi elogierii atmosferei care o caracteriza, deşi se retrăsese în 98 la

17 în privinţa acestor Dacica, vezi B. HENDERSON, op. cit., p. 178; Henry BARDON, Les empereurs et Ies leltres latines d'Auguste ă Hadrien, al doilea tiraj, Paris, 1968, pp. 342 — 345 şi R. SYME, op. cit., p. 295; Fergus MILLAR, The Emperor in the Roman World (31 BC — A.D. 337), London, 1977, pp. 260 — 261 reliefează că în general Commentarii reprezentau note, instrucţiuni şi relatări de procese importante redactate sub conducerea împăraţilor. Pe baza corespondenţei dintre Traian şi Pliniu cercetătorul britanic deduce că, în cazul cuceritorului Daciei, aceste comentarii înregistrau deciziile şi binefacerile imperiale. Aşadar, Dacica ar constitui o secţiune specifică, din Commentarii, mai literară, şi inspirată de

Bilbilis, localitatea natală, unde a şi murit puţin mai târziu. Marţial ne oferă date utile înţelegerii vieţii şi moravurilor timpului6.

O sursă contemporană foarte importantă pentru înţelegerea epocii, politologici timpului şi concepţiilor lui Traian însuşi, o constituie însă fără îndoială Dio din Prusa sau Chrysostomos. Acest strălucit sofist, orator şi gânditor, după ce fusese exilat de către Domiţian şi constrâns la o existenţă penibilă de pelerin rătăcitor, devenise prieten şi sfetnic al lui Nerva şi Traian. Dio ne informează nu numai asupra filosofiei şi culturii greceşti a timpului, gustului pentru natură, dar şi pentru erudiţie, ci şi asupra obiceiurilor, instituţiilor şi modului de viaţă din Imperiu, îndeosebi din cetăţile greceşti. Foarte importante apar discursurile politice ale lui Dio, mai ales cele patru grupate sub titlul generic 7 tepl paai Xeiotţ, *De regno*, consacrate regalităţii, imaginii şi programului politic al bunului monarh, contrapus crudului tiran. Toată ideologia monarhiei romane din epoca lui Traian se regăseşte în aceste discursuri, care măsoară exact stadiul atins de vechea dezbatere politologică prilejuită de antinomia rege-tiran, *rex-tyran*nus7.

exemplul lui Caesar. Desigur însă că nu este exclus ca Traian să fi conceput această naraţie a războaielor cu dacii ca nişte *Comentarii* literare care să se diferenţieze net de cele de cancelarie, chiar dacă purtau acelaşi titlu. Pentru *Dacica*, vezi şi I.I. RUSSU, op. cit., pp. 113 – 114. Mai mulţi cercetători apreciază cu sagacitate că *Dacica* au inspirat pe artiştii Columnei. Pentru corespondenţa cu Pliniu, vezi Ladislav VIDMAN, *Elude sur la correspondance de Pline le Jeune avec Trajan*, Praha, 1960.

6 R. PARIBENI, op. cit., vol. 1, p. 22; Albino GARZETTI, *Nerva*, Roma, 1950, p. 7.

7 R. PARIBENI, op. cit., vol. 1, p. 20; A. GARZETTI, op. cit., p. 7. Totodată Dio din Prusa, care se hrănea din produsul muncii sale manuale (PHILOSTR., *Sophist.*, 17, 3), a contribuit, alături de Tacit, la constituirea mitului, „bunului sălbatic" şi la crearea interesului pentru tărâmuri

exotice. Petru CREŢIA, *Dion de Pruse et l'esclavage*, în *Studii Clasice*, 3, 1961, pp. 369 – 375, a analizat ideile sofistului cu privire la sclavie, idei care depăşesc optica stoicilor, ca şi detaliile oferite de Dio cu privire la viaţa sclavilor.

Din nefericire, s-a pierdut tocmai opera istorică a lui Dio din Prusa, dedicată geţilor, deci unui subiect de palpitantă actualitate. Philostrat va susţine ulterior că *Getica* lui Dio ilustra talentul de istoriograf al sofistului, care, în timpul peregrinărilor lui impuse, ajunsese până pe tărâmurile geţilor, bine cunoscute astfel de el[18].

Izvorul literar contemporan cel mai important îl constituie totuşi Pliniu cel Tânăr[19]. Provenit dintr-o familie proaspăt intrată în senat, după ce exercitase o opoziţie moderată sub Domiţian, Pliniu devine unul dintre ideologii şi susţinătorii cei mai activi ai puterii imperiale în timpul domniilor lui Nerva şi Traian. Mare latifundiar, şef de cerc cultural-politic, prieten intim al lui Traian, Pliniu devine consul şi ulterior guvernator al Bithyniei. El nu ilustrează atât optica lui Traian, cât ideologia unui grup senatorial de conciliere permanentă între curie şi împărat, grup dornic să legitimeze politica cezarului, dar s-o şi orienteze cât mai aproape de interesele senatorilor. Totodată, Pliniu se străduieşte să ralieze întregul senat în spatele fidelităţii scrupuloase faţă de Traian. *Panegiricul* adresat împăratului Traian, amplificare literară a unui discurs de mulţumire închinat împăratului, când Pliniu devenise *consul suffectus*, în septembrie 100 e.n., oferă o interesantă imagine asupra primilor ani de domnie ai lui Traian şi a reflexelor ideologice consecutive lor.

18 PHILOSTR., Sophist., 1, 7, 2.

19 Pentru Pliniu ca izvor, R. PARIBENI, op. cit., vol. 1, pp. 13—15, însă şi L. VIDMAN, op. cit., pp. 42 — 111 sau Luigi RUSCA, Plinio il Giovane attraverso le sue lettere. Como, 1967, pp. 17—146. Vezi şi Anne-Marie GUILLEMIN, Pline et la vie littéraire de son temps, Paris, 1929; P. MERLAT, Pline le Jeune, propriétaire foncier, în Hommages à Léon Hermann, Bruxelles, 1960, pp. 522 şi urm., dar mai ales A. N. SHERWIN-WITHE, The Letters of Pliny. A Historical an Social Commentary, Oxford, 1966, prin excelenţă pp. 11 — 65.

Personalitatea lui Traian, transpusă, desigur, pe un registru manifest laudativ, politica împăiatului, permanent opusă celei promovate de Domiţian, virtuţile, măsurile concrete şi ideile care emerg din acest mult elogiat debut, abundă fără încetare în textul lui Pliniu. De aceea cunoaştem mai bine această perioadă iniţială decât secvenţele care urmează. *Panegiricul* trebuie să fi fost remaniat şi publicat mai degrabă în cursul anului 103 decât în 101 e.n.

Scrisorile trimise de Pliniu unor prieteni, epistule prelucrate literar şi adaptate pentru publicare, fără a abandona informaţia asupra politicii imperiale şi asupra ideologiei, atacă o sferă mult mai largă de probleme. Întreaga practică socială desfăşurată între 98 şi 109 e.n. se regăseşte în primele nouă cărţi de epistule. Modul de viaţă al romanilor înstăriţi ai epocii, viaţa cotidiană a senatorilor, la Roma şi în vilele lor din afara Capitalei, sunt astfel înfăţişate. Pliniu ne vorbeşte de procesele timpului, de unele dezbateri din senat, dar şi de lecturile publice, dineurile, intervenţiile în favoarea unor prieteni, viaţa cenaclurilor literare, ca şi de probleme mai elevate, cum ar fi cea a gloriei, care preocupau pe romanii epocii lui Traian. Societatea ca şi natura Italiei prind astfel un contur destul de clar. În sfârşit, cartea a zecea de epistule cuprinde corespondenţa cu împăratul Traian, mai cu seamă cea prilejuită de misiunea lui Pliniu în Bithynia. Pe lângă răspunsurile lui Traian, mai sus menţionate, se desluşesc aici scrisorile prin care Pliniu solicită îndrumări împăratului sau îi raportează care era situaţia locală. Preocupările pentru o bună gospodărire a provinciei, ca şi potenţarea ineluctabilă a absolutismului imperial, rezultă limpede din scrisorile trimise de Pliniu lui Traian.

Multe alte lucrări, consacrate cu precădere figurării epocii, **s-**au pierdut total sau parţial. Dintre autorii de opere pierdute sau conservate foarte fragmentar, trebuie în primul rând menţionat Criton, medicul personal al lui Traian. Libert al familiei Statiliilor şi de fapt numit Titus Statilius Grito, el a însoţit pe Traian în războaiele dacice, a

făcut parte din statul major al împăratului şi s-a bucurat de o reputaţie deosebită la curte[20]. Din fragmentele conservate, mai numeroase decât s-a crezut cândva, cum arată

I.I. Russu, rezultă că medicul-istoric nara, în limba greacă, mai ales faptele de arme ale lui Traian. Acest istoriograf era probabil obsedat de dubla paralelă Alexandru-Traian şi Criton-Ctesias, medicul vestitului cuceritor macedonean. Întocmai ca acesta din urmă, Criton completa jurnalul de campanie al împăratului şi prezenta elemente anecdotice, curiozităţi naturale şi etnografice întâmpinate de armatele romane. Înfăţişa de asemenea acţiunile forţelor romane în cursul războiului, structurile sociale ale dacilor, religia lor, negocierile lui Decebal cu romanii şi alte episoade ale conflictului. Printre altele, Criton dă seama despre cauzele războaielor dacice şi despre efectele lor, pierderile suferite de autohtoni, care însă, cum semnalează istoricul-medic, n-au determinat dispariţia totală a băştinaşilor. Aşadar felurite informaţii figurau în memoriile de război ale lui Criton, sursă deosebit de preţioasă, a cărei parţială pierdere dăunează sensibil reconstituirii evoluţiei epocii lui Traian. Astfel Ioannes Lydus ne relatează că vestitul medic da seama asupra prăzii de război luate de împărat în cel de al doilea război dacic[21]. Vom utiliza destul de frecvent fragmentele critoniene în prezentarea războaielor dacice.

Ni s-au pierdut integral biografiile lui Traian alcătuite de Aurelius Verus, Fabius Marcellinus, Statius Valens, contemporani sau foarte apropiaţi ca timp de

---

20 Pentru participarea la războaiele dacice, LYD., De magistr. 2, 28 ; (...6 kpÎTov 7tap(î>v ¯rai 7io>i|i4>...); pentru influenţă la curte, MART., Epigr., 11, 60, 6. Vezi şi R. PARIBENI, op. cit., voi. 1, p. 8, care eronat îl numeşte Marcus Ulpius Crito; vezi infra cap. V, n. 228.

21 LYD., De magistr., 2, 28. Cum vom vedea infra, evaluarea acestei capturi apare considerabil exagerată la Lydus şi la Criton. I. I. RUSSU, op. cit., pp. 115—127 desluşeşte la diferiţi autori, mai ales la Suidas, şi analizează foarte convingător optsprezece fragmente critoniene. Anterior se considerau sigur critoniene doar opt fragmente traduse în Izvoare privind Istoria României, voi. 1, Bucureşti, 1964, pp. 508 — 509.

epoca lui Traian. Este din nou vorba de o pierdere regretabilă[22]. Nu ni **s-**a păstrat decât foarte fragmentar opera lui Balbus, consacrată operaţiilor topografice şi geodezice întreprinse de Traian, în timpul războaielor dacice. Puţinele ştiri oferite de acest autor apar însă interesante, semnificative.

În sfârşit, unul dintre prietenii lui Pliniu cel Tânăr, de altfel un personaj care nu deţinuse funcţii publice importante, Ganinus Rufus, intenţiona să scrie un poem alcătuit din versuri greceşti şi consacrat gestei dacice a lui Traian.[23] Nu ni **s-**a păstrat nimic din acest epos, încurajat de Pliniu, şi nu suntem nici măcar siguri că el a fost vreodată scris.

Printre autorii contemporani cu Traian, care trebuie menţionaţi aici, figurează şi Arrian. Născut la Nicomedia, în Bithynia, pe la 90 e.n., Arrian a participat la războiul pârtie al lui Traian ca ofiţer, înainte de a deveni consul sub Hadrian, în 130, şi ulterior guvernator al Cappadociei. Autor inteligent, foarte competent şi destul de scrupulos, Arrian a redactat *Partkica* în şaptesprezece cărţi, consacrate probabil istoriei şi descrierii părţilor. Dintre acestea, cărţile opt **–** şaptesprezece înfăţişau tocmai campania partică. Din această operă **s-**au păstrat numai rare fragmente. Arrian a mai scris şi un tratat de tactică militară, în care nu lipsesc aluziile la Traian şi un periplu al Mării Negre (*Periplus Ponţi Euxini*) unde **s-**a referit adesea la situaţia politică de pe ţărmurile Asiei Mici, scurtă vreme după domnia lui Traian.[24] Arrian a cules şi publicat, de asemenea, lecţiile ţinute de Epictet elevilor săi.

---

22 îi menţionează de mai multe ori autorul Istoriei Auguste. Apar mai ales consemnaţi în HIST. AUG., Seu. Alex., 48, 6.

23 PLIN., Ep. 8, 4, 1—5. Pentru acest poem, vezi şi 1.1. RUSSU, op. cit., p. 113, n. 6, care se îndoieşte pe bună dreptate că acest poem a fost redactat, în pofida exortaţiei lui Pliniu.

24 R. PARIBENI, op. cit., voi. 1, p. 9 şi 33 (unde îl consideră istoricul cel mai bine informat asupra actelor lui Traian); F. A. LEPPER, Trajan's Parthian War, Oxford-London, 1948, pp. 1—2.

În sfârşit, celebrul arhitect al lui Traian, Apollodor din Damasc, **s-**a remarcat şi ca scriitor. Încurajat de împărat, Apollodor a descris **într-**o lucrare, pierdută, podul construit peste Dunăre, la Drobeta, iar **într-**o altă operă, impregnată de asemenea de amintirile războaielor lui Traian, se referea la fortificaţii şi la tehnica militară. Lucrările lui Apollodor au influenţat considerabil atât publicul epocii sale cât şi sursele literare posterioare.[25]

Cea de a doua clasă de surse literare provenite din epoca lui Traian **–** cea care grupează autori ce se referă ocazional sau indirect la timpul lor **–** include, de asemenea, autori păstraţi foarte fragmentar. Este cazul lui Hyginus, care nu trebuie confundat cu bibliotecarul lui August. Acest scriitor, în cele câteva fragmente conservate din opera sa, be referă printre altele la distribuţiile de ogoare în folosul veteranilor lui Traian. Se pare că şi**-**a scris opera înaintea celui de al doilea război dacic[26].

De asemenea, la problemele armatei şi la cele edilitare, se referă colegul de consulat al lui Traian, în 100 e.n., Frontinus, în *Stratagemata*, tratat în patru cărţi şi, mai ales, în *De aquae ductus urbis Romae*, liber tradus „Despre apeductele oraşului Roma”. Preocupările administraţiei imperiale, la începutul domniei lui Traian, sunt astfel incidental surprinse, dar pe viu, în substanţa lor concretă, de către un înalt funcţionar şi demnitar. Elian şi**-**a dedicat tratatul său de tactică militară chiar lui Traian. Dar acest autor **s-**a limitat să rezume cele mai bune tratate greceşti de specialitate. Oricum, preocuparea pentru tactică apare semnificativă în contextul epocii.

Ni **s-**a păstrat fragmentar, şi sub formă de rezumate, istoricul poporului iudeu de la Moise până în 100 e.n., alcătuit de Iustus din Tiberiada. Acesta ne prezintă starea de spirit a unei importante categorii de supuşi ai Imperiului, de altfel ca şi rivalul său Iosephus Flavius, care de fapt n**-**a ajuns să vadă epoca lui Traian. Iosephus

25 R. PARIBENI, op. cit., voi. 1, p. 9.

26 R. PARIBENI, op. cit., voi. 1, p. 21. Astfel Pseudo-Hyginus ar fi scris De Limitibus şi De Condicionibus agrorum.

ilustrează însă sentimentele şi problemele iudeilor şi altor locuitori ai Imperiului **într-**un moment istoric apropiat de timpurile lui Traian.[27]

Mult mai importanţi ne apar autorii contemporani epocii, care nu se referă decât în modalităţi mediate de un text orientat spre alte obiective mărturisite sau prin aluzii scurte la domnia lui Traian, în opere ce ni **s-**au păstrat ca strălucite creaţii literare. Decodarea aluziilor profunde este în cazul lor anevoioasă, dar pasionantă şi rodnică.

Printre aceşti scriitori de valoare, menţionăm în primul rând pe Juvenal, care şi**-**a scris cele şaisprezece satire ale sale în timpul lui Traian şi în primii treisprezece ani ai domniei lui Hadrian.[28] Primele şase satire par, cu toate probabilităţile, a data din epoca lui Traian. Totuşi Juvenal nu**-**şi precizează coordonatele istorice sau îşi plasează oamenii şi acţiunea satirelor sale înainte de 96 e.n., în timpul lui Nero şi mai ales a lui Domiţian. Fără a contesta că Juvenal face istorie în versuri[29], care însă au altă menire decât cea a lucrărilor istoriografice, remarcăm în primul rând cât de apropiată de epoca lui Traian era vremea unde satiricul îşi plasa anumite elemente din opera sa. Pe de altă parte, multe din personajele lui Juvenal poartă denumiri convenţionale, care ascund contemporani ai săi, sau chiar nume ale unor oameni din epoca lui Traian, aşa cum era medicul Archigenes din Apameea. Dezamăgit şi pauperizat de un exil suportat în timpul domniei lui Domiţian[30], Juvenal satirizează cu o asprime

---

27 R. PARIBENI, op. cit., voi. 1, p. 23.

28 Pentru cronologia salirelor lui luvenal, între alţii Gilbert HIGHET, Juvenal, the Satirist, Oxford, 1955, pp. 5 — 20; 37 — 40; Ulrich KNOCHE, Die Römische Satire, Göttingen, 1957, p. 90; Alain MICHEL, La date des satires: Juvénal, Heliodore et le tribun d'Arménie, în Revue des Études Latines, 41, 1963, pp. 315—327 etc.

29 Cum reliefează Jean GÉRARD, Présence de l'histoire dans les Satires de Juvénal, în L'Information Littéraire, 16, 1964, pp. 103 — 109 şi 154 — 159. Limitele acestei „istorii" au fost însă semnalate de J. DÜRR, Die zeitgeschichtlichen Beziehungen in den Satiren Juvenals, Cannstadt, 1902 şi de Enzo MARMORALE, Giovenale, ed. a 2-a, Bari, 1950, p. 60.

30 Vita Iun., 4 şi 5; Schol. ad Iun., 1, 1; MAL., Chron., 341. Considerăm

autentică epoca lui Traian.

Poetul nu se referă niciodată direct la problemele politice suscitate de epoca lui Traian. Totuşi s-a desluşit în satira a doua o aluzie critică la pasiunea lui Traian pentru adolescenţii frumoşi.[31] Traian ar apărea aici sub chipul unui tânăr ofiţer – tribun militar – care ar fi corupt o căpetenie armeană: s-ar persifla aşadar începuturile carierei împăratului actual în Orient, începuturi exaltate cândva de Pliniu. Astfel, Juvenal i-ar reproba în acelaşi timp pe Traian şi pe Pliniu. Vom vedea în alt capitol că Juvenal se opune chiar politicii lor. Totodată, imaginea despre modul de viaţă al societăţii din timpul lui Traian, pe care ne-o oferă Juvenal, este departe de a fi corectă. Reacţia afectivă amară, încărcată de frustrări, care se află la baza acestei imagini, a contribuit substanţial la structurarea acuzat deformantă a imaginii practicii sociale. Traian nu era atât de vicios, cum îl sugera Juvenal, aristocraţia senatorială, în pofida incompetenţei sociale şi politice la care se referă şi poetul, nu se afla încă pe panta dezintegrării complete şi orientalii n-aveau toate defectele atribuite lor de către satirist în repetate rânduri. În general, oamenii nu erau atât de răi, cum îi consideră Juvenal.

Totuşi, poetul surprinde cu sagacitate anumite carenţe ale epocii lui Traian, chiar dacă le exagerează. Cu insistenţă şi în mai multe rânduri, Juvenal sesizează

---

că luvenal a fost exilat de două ori, prima dată sub Domiţian şi a doua oară sub Hadrian: Vezi Eugen CIZEK, Juvénal et certains problèmes de son temps: les deux exils du poète et leurs conséquences, în Hermes, 105, 1977, pp. 80 — 101. După întoarcerea sa din exil, luvenal nu şi-a recuperat bunurile confiscate la ordinul lui Domiţian. Condiţia materială precară, la care a fost condamnat poetul, explică în parte amărăciunea şi îndîrjirea sa satirică. Existenţa unor foşti exilaţi care nu şi-au recuperat bunurile după întoarcerea lor la Roma este atestată de HIERON., Chronic., p. 193, CCIX Olymp., an I, 96: (mulţi... reuersi), nonulli bona propria receperunt. Deci unii şi-au redobîndit averea, iar alţii n-au recîştigat-o.

31 IUV., iSat., 2, 163—165. Aluzia a fost identificată de A. MICHEL, op. cit., pp. 325 — 326.

disparităţile social-economice acute de care nu era scutită nici această societate şi se revoltă împotriva lor.[32] El pune în relief condiţia dificilă a tuturor celor nevoiaşi, clienţii săraci ori sclavii crunt asupriţi, şi notează inflaţia, care bântuia în epoca lui Traian.[33] Juvenal ilustrează realmente optica romanilor indignaţi în general, aşa cum **s-**a arătat23, dar mărturia sa ni se pare importantă mai ales pentru că exprimă o atitudine rară în *saeculum Traiani*, cea de critică globală şi în ultimă instanţă de opoziţie, cel puţin ideologică. Juvenal reprezintă un adevărat *aduocatus diaboli*, „avocat al diavolului", în concertul izvoarelor epocii.

Parţial **–** insistăm numai parţial **–** acest demers se schiţează şi în operele celui mai mare scriitor al epocii, acel genial artist, istoric şi gânditor care a fost Tacit. Marele istoriograf putea de altfel să se refere numai indirect la epoca lui Traian, aşa cum am arătat mai sus, Descifrarea sistematică a aluziilor la epoca lui Traian din opera marelui scriitor reprezintă una dintre sarcinile cele mai importante şi mai atrăgătoare ale tacitologilor viitorului. În orice caz, *Germania*, scrisă în timp ce Traian se afla pe Rin, ilustrează preocupările vremii pentru meleaguri de strictă actualitate şi exprimă în acelaşi timp critici voalate la adresa politicii imperiale moderate, prudente, faţă de germani.26 Totodată, un asemenea opuscul poate fi corelat gustului pentru natură şi pentru oamenii trăitori în mijlocul ei, pregnant în această epocă. Tacit aprobă în linii mari politica expansionistă asumată de Traian, îndeosebi faţă de daci, dar emite unele rezerve faţă de alte operaţii militare. Elj se face ecoul mentalităţii expansioniste a grupurilor aristocratice de presiune de la sfârşitul epocii Flavienilor şi din *saeculum Traiani*, când regretă că nu narează nu numai evenimentele unei vieţi politice libere, măreţe, ci şi războaiele victorioase şi cuceririle zugrăvite de Titus Livius. Identifică faptele

32 Vezi şi Concetto MARGHESI, Giovenale, Roma, 1921, pp. 17—18.

33 IUV., Sat., 1, 132 — 134; 14, 5—8; 126—127 (pentru condiţia celor săraci); 3, 22 — 23 (pentru inflaţie).

secolului Iulio-Claudienilor şi Flavienilor cu o eră de defensivă imobilistă, de pace externă mohorâtă, dobândită cu preţul comprimării vieţii politice interne.27[34]

Tacit pare deci a fi adoptat o atitudine complexă faţă de politica de ansamblu a lui Traian şi faţă de orientările grupurilor ideologice ale epocii. Membru de frunte al cercului condus de Pliniu, apropiat el însuşi de noua dinastie a Antoninilor, Tacit nu practica o opoziţie clară, sistematică. Dar nimic nu-l împiedica să manifeste reticenţe şi mefienţă. Primele opere – îndeosebi *Agricola* – exprimă nemulţumirea autorului faţă de toleranţa arătată de Antonini delatorilor. Ulterior se conturează însă o evoluţie. Războaiele dacice victorioase inspiră încredere lui Tacit şi-l determină spre optimism şi apropiere de Traian, oglindite de *Dialogul despre oratori*. Acest optimism scade în *Istorii*, din pricina neîncrederii prilejuite de conduita lui Sura şi de ascensiunea lui Hadrian. Poziţia oficială pe care Tacit o ocupă în 112–114 e.n. nu îi înlătură reticenţele.28 Tacit pare a fi sesizat cotitura iniţiată de Traian în politica sa, în 112 e.n. Exaltarea gestei lui Alexandru îl nemulţumea, ca şi entuziasmul de circumstanţă al senatului faţă de un Traian oficial proclamat *Optimus*. Tacit considera că ar exista o contradicţie între concepte fundamentale ale regimului, cum era cel de *ciuilitas* – care exprima, cum vom vedea în alt capitol toleranţa cetăţeanului principe faţă de alţi cetăţeni – şi cele care semnificau rigoarea impusă romanilor de regimul absolutist. El îl bănuieşte pe Traian de ipocrizie, de fals tradiţionalism şi strecoară aceste

---

34 Concetto MARCHESI, Tacito, ed. a 2TAC., Ann., 4, 32, 1 — 3: „nemo annalis nostros cum scriptura eorum contenderit qui ueteres populi Romani res composuere. Ingentia illi bella, expugnationes urbium, fusos captosque reges, aut, si quando ad interna praeuer-a, Milano-Messina, 1942, p. 52; Ettore PARATORE, Tacito, ed. a 2-a, Roma, 1962, pp. 205—228; Alain MICHEL, Tacite et le destin de l'Empire, Paris, 1966, pp. 63 — 66; Eugen CIZEK, Tacit, Bucureşti, 1974, p. 25.
- terent, discordias consulum aduersum tribunos, agrarias frumentariasque leges, plebis et oplimatium certamina libero egressu memorabant: nobis in arto et

suspiciuni în primele şase cărţi din *Anale*. Traian îmbătrânise ca şi Tiberiu, împăratul din aceste cărţi, şi Tacit se temea ca el să nu se lase pradă unui autoritarism excesiv şi să nu declanşeze o teroare similară celei practicate cândva de succesorul lui August. Începuturile domniei lui Hadrian nu vor face decât să accentueze pesimismul lui Tacit.

Înglorius labor; *immola quippe aut modice lacessila pax*, *maestare urbis res et princeps proferendi imperii incuriosus erai*. Aluzia la îngrădirea demersului scriitorului implică desigur şi alte semnificaţii, dintre care pe unele le vom analiza *infra*, în capitolul V.

28 Pentru evoluţia atitudinii lui Tacit faţă de Antonini, vezi E. CIZEK, *Tacit*, pp. 228 **–** 231. Aici noi vom emenda însă, parţial, consideraţiile noastre mai vechi.

În acest mod, Tacit se înseră în atmosfera vremii şi adoptă un punct de vedere personal şi foarte revelator. El nu asumă totuşi optica opoziţionistă, chiar dacă singulară, pe care o practica Juvenal, de altfel străin cercului condus de Pliniu. De aceea, Tacit constituie o sursă literară nuanţată în opiniile şi datele sale, deosebit de pasionantă.

Suetoniu reprezintă un punct de vedere oarecum diferit. Nici el nu se referă direct la Antonini decât **într-**un singur pasaj.[35] Dar alcătuirea operei *De uiris illustribus* „Despre bărbaţii vestiţi” **–** de fapt pe plan cultural **–** în timpul domniei lui Traian indică preţul ridicat care se acorda culturii în această epocă, mai cu seamă în cercul lui Pliniu. Pe de altă parte, tăcerea întreţinută de *Vieţile celor doisprezece Cezari* în jurul lui Traian apare semnificativă. Într-adevăr, Suetoniu nu putea adopta o atitudine critică la adresa unui împărat care îi favorizase cariera. Pe deasupra, Traian fusese bun prieten cu Pliniu, în cercul căruia se formase Suetoniu. Dar biograful cezarilor nu**-**l putea nici elogia pe Traian, deoarece făcea parte din

35 SUET., Dorn., 23, 4, mai precis la sfîrşitul operei, unde un vis al lui Domiţian prezice Romei o eră fericită, datorită cumpătării şi moderaţiei urmaşilor celui din urmă dintre Flavieni, abstinentia et moderatione inse- quentium principum.

echipa nouă de guvernare, pe care o instalase Hadrian în fruntea administraţiei imperiale. Noi am arătat recent că Suetoniu dorea să modereze impulsurile autoritare şi orientalizante ale lui Hadrian[36], dar el nu preconiza o întoarcere la sistemul politic creat de Traian, care, de altminter1 cum vom mai arăta, nu se deosebea total de cel instaurat de către Hadrian. Aşadar, tăcere semnificativă prin îndoielile pe care le implica.

O altă sursă literară contemporană care dă seama mai ales indirect despre epoca lui Traian o reprezintă prima secţiune din opera filosofului sotoic Epictet. Dascălul din Nicopolis – ale cărui prelegeri au fost publicate de Arrian, cum am arătat – nu sugerează împotriviri faţă de Traian şi nici măcar mefienţe sau îndoieli, precum Tacit şi Suetoniu. Dimpotrivă, Epictet aderă ferm, chiar dacă indirect – dat fiind conţinutul operelor sale – la politica lui Traian. În această privinţă semnificative ni se par *Dizertaţiile* sau *Diatribele* lui Epictet, mai mult decât *Manualul* său. Noi nu credem, ca Fergus Miliar, că *Dizertaţiile* ar data din 108, chiar dacă ele s-ar referi la personaje ale acelui an. Considerăm că majoritatea cărţilor conţin prelegeri rostite sub Hadrian, dar că cel puţin prima carte din *Dizertaţii* trebuie situată în timpul domniei lui Traian, eventual în ultimii ani ai acestuia. Epictet alude în treacăt la raporturile dintre Traian şi supuşii săi, ca şi la desemnarea celui de-al doilea Antonin ca asociat la domnia lui Nerva.[37]

Epictet celebrează memoria victimelor opoziţiei stoice senatoriale, care] era elogiată şi de Traian, pentru a

---

36 T. F. CARNEY, How Suetonius'Lives Reflect on Hadrian, în The Proceeding of tke African Classical Associations, 11, 1968, pp. 7 — 21 întrevede în „Vieţile Cezarilor“ aluzii critice faţă de Hadrian. Noi am opinat însă că Suetoniu nu-şi îngăduia decît exortaţii moderatoare: vezi Eugen CIZEK, Structures et idéologie dans les vies des douze Césars de Suétone, Bucureşti-Paris, 1977, pp. 182 — 189.

37 Datarea în 108 e.n. este propusă de Fergus MILLAR, Epictetus and the Imperial Court, în Journal of Roman Studies, 55, 1965, pp. 141 — 148, mai ales 142 — 143. Acelaşi autor se referă la atitudinea lui Epictet faţă de Traian şi de curtea sa.

se delimita de Domiţian. Astfel maestrul din Nicopolis exaltă gestele lui Lateranus. Paconius Agrippinus şi Helvidius Priscus.[38] Desigur, Epictet nu va preconiza niciodată adularea servilă a împăraţilor[3940], dar va reproşa ulterior senatorilor de a nu îndrăgi pe Hadrian ca odinioară pe Traian. Unii, exclamă Epictet, adoră demnităţile, dar nu şi pe împărat „afară doar dacă nu este vrednic de o stimă deosebită", áv ¡*xr*i, *tí* toXXoü *iţicx*; *3*. Aşadar, anumiţi senatori l-au iubit pe Traian, cezarul demn de o cinstire deosebită, dar nu-l îndrăgesc pe Hadrian. Epictet preconizează *obsequium*, respectul disciplinat atât faţă de Traian cât şi faţă de Hadrian. El ilustrează ideologia stoică ataşată ferm absolutismului şi universalismului Antoninilor.35 Epictet. informează prin urmare atât asupra opticii politice a unui important curent stoic, cât şi despre concilierea între puterea imperială reprezentată de Traian şi memoria martirilor stoici din secolul I e.n., despre credibilitatea ideologiei politice oficiale.

În sfârşit, Plutarh, născut la Cheroneea în 46 e.n., dar contemporan mai vârstnic al lui Traian, alcătuieşte, concomitent, un izvor indirect şi ocazional asupra epocii. El l-a sprijinit pe Traian, care i-a acordat ornamentele consulare, şi a întreţinut relaţii bune cu Pliniu. Chiar dacă lăsăm de o parte lucrări apocrife, care se refereau direct la Traian, constatăm în numeroasele opere istorice, politice, filosofice şi religioase ale lui Plutarh referinţe interesante la oamenii şi la realităţile epocii lui Traian36. Pe de altă parte, eforturile lui Plutarh de a elogia amintirea marilor căpitani de oşti şi a oamenilor politici ai trecutului corespundeau politicii oficiale de expansiune şi de evidenţiere a virtuţilor moral* politice exemplare. Slujirea politicii lui Traian rezultă şi din biografiile de împăraţi ai secolului I e.n., ca Galba şi Otho. Aşadar, pretutindeni

38 EPICT., Diss., 1, 1, 19 — 20 (Lateranus); 1, 1, 28 — 31 (Paconius Agrippinus); 1, 2, 19 — 25 (Helvidius).

39 EPICT., Diss., 3, 7, 31; 4, 1, 12 — 13 respinge o asemenea conduită.

40 EPICT., Diss., 4, 1, 60.

Plutarh] se pronunţă pentru concilierea dintre forţele social-politice, pentru moderaţie – *moderatio* – dar şi pentru monarhia bazată pe calităţile providenţiale ale cârmuitorului ei.37

2. Surse posterioare. Aceste izvoare conţin informaţii mai puţin detailate şi adesea dubioase. Totuşi măcar autorii din a treia categorie de surse – cele ce dau seama direct şi sistematic despre epoca lui Traian – ne oferă imagini de ansamblu al domniilor lui Nerva' şi fiului adoptiv al acestuia şi provin mai ales din genul istoric.[41]

41 Vezi şi Eugen CIZEK, Épictète et l'héritage stoïcien, în Studii Clasice, 17, 1977, pp. 71 — 87, mai ales 82—83.

R. PARIBENI, op. cit., vol. 1, p. 19.
Maria MARINESCU-HIMU - Adelina PIATKOWSKI, Istoria literaturii eline. Bucureşti, 1972, pp. 580—581 notează: „se pare că Plutarh cişţigase multe simpatii chiar în cadrul curţii imperiale. Dacă ne putem întemeia pe datele din Lexiconul Suda, Traian i-ar ii conferit lui Plutarh rangul de consul, recomandîndu-1 astfel ca pe un bun sfătuitor guvernatorului roman din Ahaia". Plutarh considera monarhia ca „forma optimă de guvernare" (ibid., p. 585).